

ІДЕОЛОГІЯ ТА НАЦІОНАЛЬНА ІДЕНТИЧНІСТЬ: ЕТНОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

У статті здійснено спробу проаналізувати та порівняти взаємодію ідеології та національної ідентичності. Розглянуто концепцію національної ідеології як позадержавного феномену.

Ключові слова: ідеологія, національна ідентичність, національна ідея, інформаційна безпека, національна ідеологія.

Ідеологія є невід'ємною частиною держави як елемент її інформаційної політики. Хоча демократичні держави декларують відсутність офіційної ідеології, її елементи можна легко помітити в офіційних державних заявах, ЗМІ тощо. Стаття 15 Конституції України чітко вказує, що «суспільне життя в Україні ґрунтується на засадах політичної, економічної та ідеологічної багатоманітності»¹. Проте така «ідеологічна багатоманітність» не може бути реальною, а, ймовірно є такою ж ідеологемою, але прописаною в Основний Закон держави². Хоча, наприклад, у середовищі американських суспільствознавців поширеним є переконання, що єдиною ідеологією у державі є її Конституція, яка описує і курс держави, і обов'язки суспільства³. Власне «традицію» розуміти ідеологію у негативному сенсі започатковував Наполеон Бонапарт під час боротьби за владу з політичним клубом ідеологістів⁴ й історична вага даної особи наклала його суб'єктивну позицію на даний феномен.

Загалом визнається, що функціонування певної структури ідеологем є життєво необхідним для підтримання у громадян почуття патріотизму, протидії інформаційним атакам сусідніх держав, морального супроводу державних мужів⁵. Ця збірна «функція» ідеології, яку часто західна суспільствознавча наука називає громадянським націоналізмом (*civic nationalism*)⁶, корелює з іншим важливим маркером людської особистості – національною (етнічною) ідентичністю. Гармонійний розвиток Української держави неможливий без сповідування її громадянами чіткої і сучасної ідеології державотворення, яка більше відома під назвою «національна ідея»⁷. Але якщо взяти до уваги не лише вплив ідей на спільноти, а й на індивіда, то як влучно сказав Ойген Лемберг «ідеологічний вакуум для людини нестерпний»⁸.

Історичне буття у модерні часи часто починає виражатись не лише боротьбою держав, а й протистоянням ідей, яке своєю принциповістю та жорстокістю перевершило перший тип конфліктів. Носії певних поглядів вважають свою позицію абсолютною, що свою чергу генерує потужний антагонізм до опонентів. Зрозуміло, що словесні баталії, після закінчення аргументації переходили у силову стадію. Фактично ідея виступає амбівалентним творцем дії, який виправдовує її створення і у випадку перемоги, і коли та зазнає поразки. Тобто ідеологія може бути тою силою, яка мобілізує всі зусилля логічної доказовості людини, щоб презентувати свої ідеї як єдино вірні⁹.

Слід розглянути академічні визначення понять «ідеологія» та «ідентичність», які мають широкий спектр визначень та трактувань. Філософи визначають ідеологію як сукупність системно впорядкованих поглядів, яка виражає, інтереси різноманітних соціальних класів та других соціальних груп, на основі якої усвідомлюється та оцінюється ставлення людей та їх спільнот до соціальної дійсності в цілому і один до одного і або визнаються встановлені форми влади, або обґрунтовується необхідність їх перетворення та зміни¹⁰.

Ідентичність – це категорія соціально-гуманітарних наук, яка застосовується для опису індивідів і груп, тотожних самим собі цілісностей, є не властивістю, а ставленням, оскільки вона формується і закріплюється лише внаслідок соціальної взаємодії¹¹. Звідси випливає, що в обох визначеннях є слово «ставлення», яке є ключовим і пов'язує ці два поняття. Але кожне з цих понять має свою специфіку.

Підходи до ідеології залежать від політичного спектру того чи іншого вчення. Проте більшість дослідників визнає ідеологію формою політичної свідомості (ще один зв'язок з ідентичністю).

В. Шинкарук розглядає три функції ідеології: апологетичну (підтримка певних поглядів); критичну (заперечення певних елементів у системі поглядів), футурулогічну (сподівання та прогнозування). Від пропорцій кожної з них та єдності при взаємодії залежить успіх тої чи іншої ідеологічної структури¹².

Фелікс Рудич виділяє такі функції ідеології: а) теоретично-концептуальна функція. Розкриває головні положення, які розкривають інтереси певної групи індивідів, держави б) програмово-політична функція. Оформлює соціально-філософські принципи та ідеали в програми, гасла вимоги політичної верхівки. в) функція оволодіння масовою політичною свідомістю. Найчастіше мається на увазі при вживанні слова «ідеологія». Досягає своєї мети у разі відповідності запитів суспільства і гасел¹³.

К. О. Ващенко і В. О. Корнієнко подають розширений список функцій ідеології.

– Освітньо-виховна. Захоплення масової політичної свідомості громадян та впровадження в неї запрограмованих критеріїв оцінки певних цілей і завдань для полегшення орієнтації у політичному просторі.

– Інтегративна. Згуртування суспільства чи групи людей навколо певної ідеї, мета якої має бути досягнута в майбутньому та буде відповідати інтересам цього суспільства чи групи.

– Пропагандистська. Виконує роль іміджмейкера для певної політсили, лідера чи певного заходу, який йде у фарватері цієї ідеології. Часто саме цю функцію використовують для критики ідеології та загалом негативної конотації даного поняття.

– Захисна. Сама за себе говорить, що виконує роль захисника інтересів певних груп та вироблення для цього відповідних типів мислення, поведінки і т. ін.

– Пізнавальна. Допомогає громадянам здобути знання про політичну дійсність, таким чином підвищуючи політичну культуру суспільства. У цьому випадку часто може висвітлювати певне явище чи процес однобічно та упереджено, відповідно до інтересів політичної еліти.

– Соціально-регулююча. Формує і координує відносини між соціальними групами в рамках певних принципів. Також впливає на реалізацію наявних програм розвитку суспільства. Також співвідноситься з рівнем політичної активності та соціальним вибором громадян¹⁴.

Як реакція на заідеологізованість суспільної свідомості у радянський період, в широких колах українського соціуму, сформувався стереотип, що ідеологія виконує функції лише спрямування мас у певному потрібному для влади напрямку. Такий стан речей можна розглядати як перенесення на розуміння функцій ідеології лише марксистського підходу, який культивував так звану «наукову ідеологію», яка виражала збіг інтересів робітників та суспільно-історичного прогресу для руху до соціалістичної чи комуністичної формації¹⁵.

Щодо функцій національної ідентичності варто зупинитись на поглядах української дослідниці І. О. Кресіної. Вона виділяє наступні функції: рефлексивну, пізнавальну, епістемологічну, світоглядну, соціалізаційну, консолідуючу, інтегративну, символічну, комунікативну, історичну, естетичну, виховну, оціночну, ідентифікаційну, регулятивну, інноваційну (генерування нових ідей для нації), представницьку, мобілізаційну, легітимаційну, індикативну (вивіряє рівень реальності політичних гасел та їхньої реалізації), модернізаційну¹⁶.

Попри такий, на нашу думку, надмірно широкий перелік функцій, очевидними є їхня спільність з вже згаданими функціями ідеології. Отже можна стверджувати, що ідеологія і національна ідентичність перебувають у тісному зв'язку і взаємо впливають одне на одного.

Помилковим є уявлення, що ідеологія може функціонувати лише у межах державного апарату. Українцям взагалі був і є характерний так званий «егалітаристський негативізм»¹⁷, тобто критичне ставлення до чиновництва та держави (до 1991 року чужих), які вивищувались над індивідуалістом-українцем. Практично кожна стійка група людей має власну систему поглядів, яка у ході трансформації може перерости у стереотипи, що у свою чергу систематизуються у ідеологію. Це яскраво простежується на прикладі бездержавних народів. Попри асиміляційно-ідеологічний тиск поневолювача, ряд етносів зберігають свою систему цінностей, традиційний стиль поведінки у різних ситуаціях, часто мають єдину позицію щодо загальнодержавних процесів та подій. Пояснити це простою стійкістю національної ідентичності неможливо. Комунікативна активність народу сприяє формуванню національної бездержавної ідеології. Наприклад, переважно безграмотні на середину ХХ століття, українці ще за життя Тараса Шевченка почали складати про нього різноманітні легенди та перекази. Перші записи таких фольклорних творів були зроблені Г. Честахівським ще у 1861 році¹⁸. Можна апелювати до того, що Шевченко став героєм подібно легендарним Кармалюку та Довбушу, але тут є своя унікальність. Тарас Григорович відомий насамперед своїми творами та політичною боротьбою з царизмом. Люди, які не вміють читати теоретично не могли ознайомитись з доробком Шевченка, а тим більше

знати про його активну суспільно-політичну діяльність. Проте сталось абсолютно навпаки, бо персона Шевченка швидко фольклоризувалась.

Можемо констатувати, що в середині українського народу відбувався активний обмін знаннями між освіченою та неосвіченою його частинами. Національна ідентичність, яку у переважній більшості репрезентувала неосвічена частина українців, включила персоналію Кобзаря до пантеону героїв та інкорпоровала його до ідеології нашого народу. Особливо це узгоджується з модерним поглядом на ідеологію як на практичну свідомість, яка є ідейною основою діяльності будь-якого об'єкта соціуму чи його в цілому.¹⁹ Варто додати, що тут прослідковуються елементи систематизації, яка відрізняє звичайну суспільну психологію від ідеології²⁰, оскільки українська народна плеяда героїчних персоналій несла у собі не стільки сенс окремішності, а й мету – посилення власної ідентифікації.

Тож варто сказати, що національна ідентичність іноді виступає творцем ідеології, якщо для цього не існує національної держави. Робиться це через систему, яку можна назвати оціночними фільтрами. Вони на свідомому та підсвідомому рівні індивіда визначають важливість тої чи іншої персони, події і т. ін. для підтримки життєдіяльності національної (етнічної) ідентичності. Ця система фільтрів має змішаний суб'єктивно-об'єктивний характер. Оскільки саме поняття ідентичності теж суб'єктивне, то саме існування цієї системи можна віднести до суб'єктивної її частини. Ідентичність разом з ідеологемами дуже часто є продуктом людських емоцій, які важко співвідносяться з логікою та інтелектом, оскільки апелюють до індивідуальних симпатій, наявної кон'юнктури та іншого. Хоча з першого погляду суб'єктивність ідеології та ідентичності класифікує їх як щось примітивне та стереотипне, але саме тут народжується креативний бік цих явищ²¹. Оціночна складова цієї системи, застосовуючи методи аналізу, логіки власне проводить селекцію важливості чи неважливості чи то конкретної події, чи то конкретного феномену.

Функціонування вищезгаданих оціночних фільтрів стає основою для дуже важливого призначення, у нашому випадку національної ідеології – проектування майбутнього через прогнозування. Коли група людей чи народ мають грандіозну спільну ідею, то ідеалом буття стає її втілення в життя. Ідеологія у такій ролі може ставати схожою на віру, яка стає недеталізованим орієнтиром майбутнього поступу. Зазвичай такий прогностичний характер ідеології не оперує деталями та конкретикою, презентуючи лише контури та загальний концепт²². На прикладі українців, національна ідеологія була інструментом збереження власної самобутності та можливо побудови незалежної держави. В результаті попри всі складнощі українська культура вижила, тоді як спроби побудови держави через відсутність розуміння цього інституту українством, часто зазнавали поразки і виливались у вікову окупацію агресивними сусідами. Тут ми маємо типовий прилад конфлікту емпіричного знання з ідеєю.

Соціолог Карл Мангейм пояснює ідеологію суто як суб'єктивне та упереджене відображення соціальної дійсності для досягання певних цілей та підтримання певних інтересів. Ідеологія є наслідком політичного конфлікту в суспільстві. Еліта, яка погрузла в своїх інтересах, не може об'єктивно сприймати соціальні факти. Ідеологія є комплексом, який дає змогу бачити кожній соціальній групі те, що їй подобається. Попри навантаженість знаннями вона не може мати пізнавальної функції, бо є хибною свідомістю. Суміш ідеології і «колективного несвідомого» є небезпечною сумішшю²³. Це деякою мірою суперечить вищенаведеному симбіозу національної ідентичності та ідеології бездержавних народів, які іноді навіть не мали чітко організованої політичної еліти. Дійсно суб'єктивну сторону симпатії до того чи іншого елемента ідеології відкидати не можна, але у випадку національної ідеології вона не має абсолютного характеру. Дослідник звужує поняття ідеології до суто державного та негативного явища.

Поняття «ідеологія» тісно пов'язане і з науковою категорією парадигми. Томас Кун у своїй праці «Структура наукових революцій» говорить про те, що конкретна парадигма на певний час стабілізує науку, забезпечує її від стрибків, хаотичного плюралізму та запеклої боротьби наукових шкіл та напрямків.²⁴ Її зміни необхідні, але лише за наявності вагомих підстав. Ідеологія у позитивному сенсі є такою ж парадигмою, яка задає курс держави, нації, стабілізує їхнє становище як з середини так і на міжнародній арені. Українська держава тривалий час мала ідеологію лише на національному рівні, але не на рівні держави. Це спричинило кризу в українській політичній нації, яка вилілась у її вразливість для впливу чужих та відверто ворожих до української національної ідеї ідеологій. Хоча національна ідеологія у ході відкритої агресії проти України стала потужним мобілізаційним ресурсом для відсічі, проте національні принципи досі не втілені у державних програмах інформаційної безпеки та протидії ворожій пропаганді.

Тож ми зрозуміло, що ідеологія та національна ідентичність перебувають у тісному зв'язку, який може продукувати нові соціально-культурні явища як, наприклад національна ідеологія,

яка може виникати без втручання політичних чи державних структур. Її стійкість, чіткість та динамічна пристосованість до сучасних викликів виступають гарантами соціальної стабільності, можливості обирати вигідний для національних інтересів курс держави, сприймати національну культуру як суб'єктивний, але обов'язковий елемент буття як індивіда, так і нації, зберігати та тверезо оцінювати власну історичну пам'ять.

- ¹ Конституція України (Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1996, № 30, ст. 141). [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр>
- ² Бандурка А. С. До філософського аналізу сучасної державної ідеології // Ідеологія в сучасному світі наук.-практ. конференція (19–20 жовт. 2011 р., Київ): матеріали доп. та виступів. – К., 2011. – С. 3.
- ³ Попович М. Державна ідеологія – чи вона можлива? // Куди йдемо? : Матеріали наук.-практ. конф. (Київ, 24–25 грудня 1992 р.). – К., 1993. – С. 153.
- ⁴ Кара-Мурза С. Г. Идеология и мать её наука. – М., 2002. – 256 с.
- ⁵ Кремень В. Идеология та цілісність Української держави // Куди йдемо?: Матеріали наук.-практ. конф. «Ідеологія та ідейно-політичні засади державного будівництва в Україні» (Київ, 24–25 груд. 1992 р.) / Укр.-фін. ін т менеджменту і бізнесу; За ред. М. І. Михальченко, Б. І. Корольова. – К., 1993. – С.46.
- ⁶ Lecours Andre Ethnic and Civic Nationalism: Towards a New Dimension // Space & Polity, Vol. 4, No. 2. – Lincoln, 2000 – P. 153–165.
- ⁷ Огірко Р. С. Идеология державотворення в Україні // Идеология державотворення в Україні: Історія і сучасність. Матеріали науково-практичної конференції 22–23 листопада 1996 року. – К., 1997. – С. 45.
- ⁸ Лісовий Василь Культура-ідеологія-політика. – К., 1997. – С. 55–56; Див. Lemberg Eugen Ideologie und Gesellschaft: Eine Theorie Der Ideologischen Systeme, Ihrer Struktur und Funktion. – Stuttgart, 1971. – 350 S.
- ⁹ Антонович И. И. Социодинамика идеологий. – Минск, 1995. – С. 3–4.
- ¹⁰ Семигин Г. Ю. Идеология // Новая философская энциклопедия : в 4 т. / пред. науч.-ред. совета В. С. Стёпин. – 2-е изд., испр. и доп. – М., 2010. – Т. 2. – С. 82–83.
- ¹¹ Малахов В. С. Идентичность // Новая философская энциклопедия: в 4 т. / пред. науч.-ред. совета В. С. Стёпин. – 2-е изд., испр. и доп. – М., 2010. – С. 78–79.
- ¹² Шинкарук В. Громадянське суспільство, держава, ідеологія // Куди йдемо? Матеріали наук.-практ. конф. (Київ, 24–25 грудня 1992 р.). – К., 1993 – С. 32.
- ¹³ Рудич Ф. М. Політологія: Підручник. – К., 2009. – С. 195–196.
- ¹⁴ Ващенко К. О., Корнієнко В. О. Політологія для вчителя. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://posibnyky.vntu.edu.ua/politilog/5.htm>
- ¹⁵ Шинкарук В. Громадянське суспільство, держава, ідеологія // Куди йдемо? : Матеріали наук.-практ. конф. (Київ, 24–25 грудня 1992 р.). – К., 1993 – С. 31.
- ¹⁶ Кресіна І.О. Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси. – К., 1998. – С. 122–124.
- ¹⁷ Полішук О. І. Політична ментальність українства: традиції і сучасність // Ідеологія державотворення в Україні: Історія і сучасність. Матеріали науково-практичної конференції 22–23 листопада 1996 року. – К., 1997. – С. 109.
- ¹⁸ Див. Честаховский Вс. Письма Честаховскаго, писанныя въ 1861 году о похоронахъ поэта Шевченка // Киевская старина – 1898 – Февраль. – С. 167–193; Назаренко М. Легенди про Шевченка ХІХ – початку ХХ століття // Шевченкознавчі студії. Збірник наукових праць. – Вип. 7. – К., 2005. – С. 149–156.
- ¹⁹ Воловик В. І. Идеология: сутність та зміст поняття // Науково-практична конференція «Ідеологія в сучасному світі», 19–20 жовтня 2011: [матеріали доповідей та виступів]. – К., 2011. – С. 8–9.
- ²⁰ Губерський Л. В., Андрущенко В. П., Михальченко М. І. Культура. Ідеологія. Особистість: Методолого-світоглядний аналіз / Київський національний ун-т ім. Т. Г. Шевченка. – Київ, 2002. – С. 126–131.
- ²¹ Предко О. І. Міфи та стереотипи як конструкти ідеологем // Науково-практична конференція «Ідеологія в сучасному світі», 19–20 жовтня 2011: [матеріали доповідей та виступів]. – К., 2011. – С. 191–192.
- ²² Зелинский Н. В., Моргунов Г. В. Прогностическая и конструкторная роль идеологии // Науково-практична конференція «Ідеологія в сучасному світі», 19–20 жовтня 2011: [матеріали доповідей та виступів]. – К., 2011. – С. 22–23.
- ²³ Гуревич П. С. Социальная мифология. – М., 1983. – С. 132–134.
- ²⁴ Кун Т. С. Структура научных революций. – М., 1975. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.psylib.ukrweb.net/books/kunts01/txt05.htm>

В статье предпринята попытка проанализировать и сравнить взаимодействие идеологии и национальной идентичности. Рассмотрена концепция национальной идеологии как внесударственного феномена.

Ключевые слова: идеология, национальная идентичность, национальная идея, информационная безопасность, национальная идеология.

The article attempts to analyze and compare the interaction of ideology and national identity. The concept of national ideology as a non-state phenomenon is considered.

Keywords: ideology, national identity, national idea, information security, national ideology.